

Факты выражения неопределенности посредством модальных слов

Для казахского языкознания категория определенности/неопределенности является вопросом нерешенным. В статье рассматриваются и анализируются факты выражения неопределенности, относящиеся к казахскому языку. На материале казахского языка выявлено, что такое значение может выражаться посредством модальных слов. Автором дается характеристика использования модальных слов, выражающих значение неопределенности, и анализируются речевые ситуации, характерные для казахского языка.

For Kazakh linguistics category of certainty/uncertainty is a undecided question. The facts of the expression of uncertainty, referring to Kazakh language are considered and analyzed in article. On the material of Kazakh language it is found that such meaning can be expressed through modal words. Author gives characteristics of using modal words expressing meaning of indefiniteness and speech situations peculiar to Kazakh language are analyzed as well.

ЭОЖ 81'42:811.512.122

А.С.Әділова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Мәтінаралық байланыстардың танымдық-прагматикалық әлеуеті**

Мақалада тілдік тұлғаның танымдық деңгейінің интертекстуалдық құрылымы, оны құрайтын интертекстуалды өзегі, динамикалық интертекстуалды қабаты және интертекстуалды перифериясы және оның прагматикалық мүмкіндігі қарастырылды.

Кілтті сөздер: тілдік тұлға, интертекстуалды құрылым, сөзқолданыс, ассоциация, претекст, мәтін, функционалды стиль.

Тілдік тұлғаның жады тіл жүйесінің заңдылықтары мен лексика-фразеологиялық қазынасын ана сүтімен бойға дарытумен қатар, ұланғайыр білімді түрлі мәтіндерден алады, яғни өз ғұмырында оқыған сан алуан кітаптар қайтсе де оның жадында өз ізін қалдырады. Ол із шығарманың мазмұны, сюжеттік желісі, образдар жүйесі ғана емес, автордың немесе кейіпкердің тілдік тұлғаға ерекше әсер еткен сөзқолданысы да болуы мүмкін. Ондай сөзқолданыс жеке сөз, сөз тіркесі, сөйлем немесе мәтін фрагменті ретінде оқырман жадында өзінің бейнелілігімен, құрылымдық әсерлілігімен, көп мағыналылығымен еріктен тыс сақталып қалады да, кезі жеткен, қажет болған уақытта қайта еске түсіріліп, жаңа жағдайда, жаңа мәтінде пайдаланылуға бейім болады. Олар адам жадында белгілі бір тақырып немесе оқиға төңірегінде емес, бей-берекет (хаосты түрде) орналасып, белгілі бір ассоциация негізінде еріктен тыс еске алынып, қолданысқа түседі. Бұл жағдайда ондай фрагменттерді оқырман немесе тыңдаушы оқып яки тыңдап отырған мәтіннің жекелеген оқиғасының бір ғана белгісі өзектендіреді. Мәтінаралық байланыстардың маркері саналатын мұндай келтірінді құрылымдардың өзектенуіне уақыт әсер етпейді. Претексті өмір жасының қай кезеңінде оқыса да, ол адам жадында ұзақ мерзім сақталып, қатталып жата береді де, тек нақты қажет болған кезде ғана өз бетінше актуалдана алады. И.П.Смирнов [1] адам жадының бұл түрін *семантикалық* деп атайды да, мәтінаралық байланыстар теориясының дамуын, зерттелуін осы құбылыспен байланыстырады.

Тілдік тұлғаның жадында өзінің жекелеген үзіктерін қалдыратын мәтіндер тек бір ғана функционалды стильге жатпауы мүмкін. Ондай мәтіндердің қатарында жалпыға ортақ сакральді мәтіндерден бастап, функционалды, жанрлық сипаты жағынан мүлде ұқсамайтын мәтіндерді атауға болады.

Ұлттық тілді тұтынушы тілдік тұлғаның құзыреті мен жады қалай қалыптасатыны жөнінде А.Байтұрсыновтың пікірі бұдан 80 жылдай бұрын жазылса да, дәл қазіргі заманғы психоллингвист айтқандай әсер қалдырады: «Адам ана тілін жасынан естуінше үлкендерден үйренеді. Сонан соң тіл танытқыш кітаптардан таниды. Онан кейін үлгілі жазушылардың сөзін оқып, өзі іс жүзінде иә ауызша

айтып, із жазып қолданумен біледі» [2]. Бұның ақиқаттығын А.Сүлейменовтің «Бесатар» повесіндегі басты кейіпкердің бірі Сәруардың үлгісінде көрсетуге болады: «Сәруар, әсте, өлең жаттамайтын. Солықтаған жол-тармақ, сұрып қапқан күйе боп, жадында өзі қалар еді. Ұзын ырға кей толғаудың басы, бір сыр-мұңдарды бауырына басқан жұмыр шумақ не шумақтың жартысы екшеліп өзі кеп, қыл шылбырдың түйініндей бүйіріне батар еді. Ондай, кісінеп табысқан тармақ-жолдарын, керегінде шарқ ұрып іздегені есінде жоқ». Бұдан мәтін фрагменттерінің кез келгені емес, оқырманның жан дүниесіне жақын, эмоционалдық мәні жағынан белгілі бір жағдайларға сәйкес келетін үзіктері ғана еске сақтауда да, еске түсіруде де арнайы күш салуды қажет етпейтіні байқалады. Тілдік тұлғаның жадында бей-берекет, ретсіз жинақталып, қатталып жатқан мәтіннің кез келген деңгейдегі үзінділері қажет уақытта мүлде орынсыз немесе мүлде тосын ассоциация арқылы өзектенуі мүмкін. Осы орайда Ә.Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романындағы «Чеховтың қарындасы» атанған Зәйкүлді еске түсірген артық емес (түсінікті болу үшін үзіндіні толық келтірдік):

Қыста XIX ғасырдағы орыс әдебиетінен емтихан өткізуге әзірленіп жүрдік. Бір күні үзіліс кезінде Зәйкүл бәрімізге сұрақ қойды

- Чеховтың бір қарындасы туралы айтқаны бар еді ғой, сол сөз кімнің есінде?
- Қай қарындасы туралы? — дедік біз түсінбей. — **Мария Павловнаны** айтасың ба?
- Тілімнің ұшында тұр, өзінің бір қарындасы жайында айтып еді ғой.
- Не деп?

- Не деуші еді кісі өз қарындасы туралы. Соның жақсы бір қасиетін айтқан.

Біз Чеховтың әйел аттас шығармаларын атай бастадық.

- «Ниночка» ма?

- Жоқ, — дейді Зәйкүл басын шайқап.

- «Ит жетектеген келіншек» пе?

Зәйкүл сақылдап кеп күледі.

- Қойыңдаршы әрі, келіншек ит жетектеуші ме еді? Ол бір ауылдың аңшысы ма екен иттерін қасынан қалдырмай ертіп жүретін?

- Ойбай, Зәйкүл, сен білмейді екенсің ғой, — дейді Жомартбек орнынан ұшып тұрып. — Келіншектердің керемет аңшылары болады.

- Өзгеге сенсем де, саған сенбеймін, Жомартбек, — дейді Зәйкүл қолын бір-ақ сермеп.

- Онда «Апалы-сіңлілі үшеуді» айтасың ба?

- Жоқ, үшеу емес, біреу, — дейді Зәйкүл біздің діңкемізді құртып. — Чеховтың сол сөзін жұрт айта береді ғой ылғи.

Өлдік-талдық дегенде, келесі үзілісте оны әрең таптық. Сөйтсек Зәйкүлдің сұрап отырғаны Чеховтың **«Краткость — сестра таланта»** дейтін нақылға айналып кеткен атақты сөзі екен. Сол күні бәріміз ішек-сілеміз қата күле отырып, Зәйкүлге «Чеховтың қарындасы» деген атты бірауыздан бергенбіз. Афоризмнің лексикалық құрамындағы жалғыз сөз арқылы кейіпкер тұтас мәтінді еске түсіргісі келеді, бірақ танымдық базасында ол жайында нақты, толық ақпарат болмағандықтан, тек вербалды-грамматикалық деңгейде ғана жадында қалған сөзге жүгінеді. Ал, керісінше, коммуниканттардың екінші тобының танымдық базасы қарындас сөзімен парадигматикалық, синтагматикалық қатынастағы сөздер арқылы танылады.

Әрбір адамның тілдік тұлға ретінде жеке когнитивтік кеңістігі [3] болады, ал ол өз кезегінде түрлі ұжымдық (отбасылық, кәсіптік, діни, әлеуметтік) когнитивтік кеңістік жиынтығынан тұрады да, өзі өмір сүріп отырған қоғамның ұлттық-тілдік-мәдени танымдық базасына сүйенеді. Алайда бір ғана ұлттық когнитивтік кеңістікке жатса да, әр уақытта өмір сүрген, қоғамдағы саяси-идеологиялық ұстанымдардың насихатталуы, ақпарат көздерінің жетімсіздігі, жабықтығы, ұлттық әдебиет, мәдениет деректерінің кейінгі орынға ысырылуы сияқты экстралингвистикалық себептердің әсерінен тілдік тұлғалардың — автор мен оқырманның когнитивтік базасының өзі түрліше қалыптасатыны кездеседі. Ол, әрине, адамның әлеуметтену үдерісіне байланысты болады, өйткені «адамның психикасы белгілі бір дәрежеде физиологиялық алғышарттар мен әлеуметтік құралдардың бірлігі түрінде қалыптасады. Тек осы құралдарды меңгере отырып ғана, меншіктене отырып ғана, тұлға оларды өзінің және өз қызметінің бір бөлігі жасай отырып қана, адам адам бола алады» [4].

Бұл орайда зерттеуші Г.В.Денисова тілдік тұлғаның **«когнитивтік деңгейінің интертекстуалды құрылымын»** [5] ұсынады. Бұл белгілі бір лингвомәдени кеңістік мүшелері үшін тек қандай мәтіндер өзекті екеніне ғана емес, сол тілдік-мәдени ортада бар мәтіндерді әр ұрпақтың түрліше қабылдауына байланысты да өзгеріп отырады. Көркем мәтінді оқушы оны өзінің өмірлік жеке тәжірибесіне сүйене

отырып қабылдайтындықтан, сол мәтінді қабылдаудың инвариантына өз нұсқасын ұштастырады. Мәселен, Ә.Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романы туралы өткен ғасырдың 80-жылдардағы, соңындағы және қазіргі замандағы оқырмандардың пікірі бір жерден шықпайды. Оқырмандардың алғашқы тобына ол іздеп жүріп оқитын күшті әдеби мәтін болса, екінші топтағылар оны қатардағы көп романның бірі деп қабылдады, ал қазіргі жас буын ол туралы аса біле қоймайды. Осы жас буынның арасында романды оқып, ол туралы жақсы пікір айтып, оны қайта туындату (мазмұндау, сөзқолданысын пайдалану) нәтижесінде ғана ол қайтадан күшті мәтінге айналуы мүмкін.

Тілдік тұлғаның танымдық деңгейінің *тұрақты интертекстуалды ядросына (өзегіне)* ұлттық білім энциклопедиясына жататын ағарту стандартынан белгілі әдеби шығармалар, тарих, қоғам, мәдениет қайраткерлерінің есімдері мен сөздері, аса маңызды саяси-әлеуметтік оқиғалар, мәдени, тарихи, діни жәдігер-ескерткіштер жатады. Тұрақты интертекстуалды ядро (өзек) дегенмен, бұл да шартты нәрсе. Қазіргі Қазақстан жағдайында оқырмандардың жас ерекшелігіне байланысты тілдік тұлға танымдық деңгейінің интертекстуалды тұрақты ядросы ең аз дегенде төрт түрлі болатынын жорамалдауға болатын сияқты: I — кеңес кезеңінде ұлттық орта мектепте білім алған тілдік тұлғаларға; II — кеңес кезеңінде орыс тілінде орта білім алған тілдік тұлғаларға; III — тәуелсіздік жылдарында ұлттық орта мектепте білім алған тілдік тұлғаларға; IV — тәуелсіздік жылдарында орыс тілінде орта білім алған тілдік тұлғаларға тән. Бұл орта білім беретін мектептер мен лицейлердің оқу бағдарламасына, мұғалімдердің сыныптан тыс оқу үшін қандай ақын-жазушылар шығармаларын ұсынатынына, жастар арасындағы еліктеушілікке, тіпті жаһандану үдерісіне де байланысты. Аталған тілдік тұлғалардың арасында мәтінаралық байланыстарды орнату, тану, қолдану дәрежесі бірінші топтағыларда жоғары болады деген ойдамыз, өйткені олардың басым бөлігі — билингвтер. Қалған топтағылардың бұл ыңғайдағы деңгейі түрліше қалыптасуы ана тілімен қатар оқып үйренген екінші тілдегі көркем мәтіндерге байланысты болады.

Тілдік тұлғаның *динамикалық интертекстуалды қабатына* уақыт және әлеуметтік жағдайларға орай өзгеріп, үнемі маңыздылығы, қажеттілігі белгілі бір иерархиямен қайта ауысып отыратын күшті әдеби мәтіндер кіреді де, ол ұлттық және жеке білім энциклопедиясына тәуелді болады. Мысалы, ұлттық әдебиеттің атақты қайраткерлерінің шығармашылығына ресми түрде тыйым салынған кезеңде, яғни өткен ғасырдың 60-жылдарында оқырмандардың басым бөлігіне олардың есімдері де, шығармалары да таныс болмады, сол себепті олардың тілдік ерекшеліктері де кейінгі қаламгерлердің мәтіндерінде аса байқала қоймайды. Керісінше, шетелдік ақын-жазушылардың (Фолкнер, Борхес, Хэмингуэй) көркем туындылары насихатталғандықтан, олардың жекелеген ой-пікірлері, сөзқолданыстары, тіпті болмаса олардың шығармаларының атаулары ауызекі сөйлеу мен жазу үдерісінде цитация қағидатымен жұмсалғаны белгілі. Ал қазір күшті әдеби мәтіндер қатарында қайта оралған әдебиет пен Эко, Коуэльо, Абэ сияқты жазушылардың шығармалары және тиісінше солардан алынған түрлі цитаталар, реминисценциялар көп жұмсалады.

Тілдік тұлғаның *интертекстуалды перифериясы* оның когнитивті деңгейінің ең қозғалғыш, ең өзгергіш бөлігі болып саналады. Оған күшті әдеби емес мәтіндер, бұқаралық мәдениет мәтіндері (ән, жарнама, БАҚ материалдары) жатады. Ол уақыт, идеология, белгілі бір жағдайларға орай әлеуметтің мәдени талғамдарының өзгеруіне байланысты тез әрі жиі ауысып отырады.

Сөйлеу әрекетінде аталған қабаттардың аражігі толық, нақты ажыратыла алмайды, яғни әр адамның өз жеке білім энциклопедиясына байланысты болады.

Әдеби тілді шығармашылық деңгейде тұтынатын элитарлық тілдік тұлға [6] деп саналатын ақын-жазушылар өз когнитивтік деңгейінің интертекстуалды құрылымының прагматикалық әлеуетін жиі, тиімді, уәжді қолданады.

Ұлттық элитарлық тілдік тұлғаның тұрақты интертекстуалды ядросына (өзегіне) жататын айрықша маңызды оқиғаның бірі — Абылай ханның түсі, яғни қазақ халқының тарихы, өткені мен қазіргісі, болашағы үшін аса мәнді болжам, жорамал ретінде қабылданған, қабылданып отырған және қабылданатын атақты түс. Бұл түсті баяндату арқылы автор сөйлеу субъектісін өзгертіп, болып жатқан жағдайға өз қатысын көрсетеді. Қаламгерлер өз шығармаларына халық арасындағы түстің бір-біріне ұқсас екі нұсқасын кіргізу арқылы түрлі мақсаттарға акцент жасайды. Салыстырып көрелік: I.Есенберлиннің «Көшпенділер» тарихи трилогиясында Кенесары Жүсіп-Иосиф Гербуртқа әңгімелеуі нәтижесінде сөйлеу субъектісі үш мәрте ауысқан: баяншы — Абылай — Кенесары. Түс коммуникативті жағдайдың таңбасы ретінде көрінеді: «*Кенесары бәлсінген жоқ, әңгімесін бастап кетті.*

- Атамыз Абылайды үш жүздің игі жақсылары боз биенің сүтіне шомылдырып, ақ кигізге орап, хан ғып көтерген күнінің түнінде ол бір гажайып түс көріп шығыпты. Бұқар жыраудан жоруын сұрапты...

- Астымда Жалынқұйрық жүйрігім бар. Сарыарқада серуендеп келе жатыр едім, депті хан Абылай, — алдымнан бір арыстан тұра қашты, қуып жетіп, алдаспаныммен ішін жарып жіберіп едім, арыстанның ішінен бір жолбарыс шықты да тұра жөнелді. Жолбарысты да қуып жетіп, аш бауырынан орып жіберіп едім, ішінен бір көкжал шыға келді де тұра қашты. Көкжал қасқырды да қуып жетіп, ішін тіліп жібергенімде, одан бір қызыл түлкі ата жөнелді. Қызыл түлкіні де қуып жетіп қарнын осып қалғанымда ішінен құрт-құмырсқа, бақа-шаян, жылан-кесіртке ақтарыла түсті... Бірақ бұлар менен қашпады, бәрі быжынай келіп, атымның сауырына, жалына жабыса бастады. Шошынғанымнан айғайлап жіберіп, оянып кеттім. Жоруын айтышы осы түсімнің, жырауым», — депті Абылай хан.

Сонда Бұқар жырау былай деп жорыған екен:

Жалынқұйрыққа мінгенің — хан тағына мінгенің. Ал алдыңнан арыстан қашса, сенен арыстандай айбарлы ұл туады екен. Одан туған бала да жолбарыстай қайратты, жүректі болады екен. Жолбарыстан туған шөберең де көкжал қасқырдай жүректі жаратылады екен. Ал көкжал қасқырдың баласы, төртінші ұрпағың, қызыл түлкідей заманына қарай қу, тәсілқой келеді екен. Ал қызыл түлгіден әрі қарай тараған тұқымың құрт-құмырсқа, бақа-шаян, жылан-кесіртке секілденіп, уақтанып кетеді екен, — депті (І.Есенберлин).

Дәл осы түс XVIII ғасыр тарихынан жазылған ғылыми-көркем трилогияның Бұқар жырауға арналған I-кітабында былайша вербалданады, мұнда сөйлеу субъектісі екі рет өзгертілген:

« — Мен жақында түс көрдім, — деді Абылай жырауға қарап. Егер сәуе көрмеймін десең сол түсімді жорып бер. — Не көрдің, айта ғой, — деді жырау да, бойы бір жеңілдеп қалғандай, ауыр сезімдер ықпалы сәл босаңсығандай. Сонда хан айтты:

- Түсімде бір жолбарыс келіп шатырымның алдына мойнын созып, шөгіп жатып алды. Бұл не қылғаны деп, жанына жақындап едім, әлгі жолбарысым аю болып кетті. Аюға жақындасам, ол қасқырдай ырылдап ит-құсқа айналып, енді ит-құсқа қарасам, ол түлкі боп шыға келді. Осыдан кейін түлкінің орнына қарсақ, қоян, бақа-шаян, әйтеуір неше түрлі жәндік толып кетті. Осы болды көргенім.

... Кәрі жырау Абылайға сынап қарады, түсте не шешім бар екенін өзі біледі ме, сезетін сияқты. Әйтпесе, дәл осы түсін айтпас еді. «Тәуекел түбі — жел қайық» деп кетіп бара жатқанға ұқсайды.

- Хан ием, — деді жырау, — шатырыңның алдында жолбарыс болып жатқан — өзіңнің бақ-талайың. Жолбарыс болып жатқан — өзіңнің баққан елің — ұлы далада көсіліп орналасқан. Жолбарыс аюға айналса, сенен кейінгі заманда елің аюша алысар күн туар, одан қасқырша ырылдасып, жауымен жұлысатын заман да болар. Ақыр түбінде елің күштінің алдында түлкідей бұлаңдар, алдау-арбауға үйренер. Түлкінің түбі бақа-шаян болса, қоян-қарсақ жүрсе, ол дегенің соңғы ұрпақ ұсақталып сол күйге жетер. «Құл жиылып бас болмас, тас жиылып құм болмас» деген сөз келер, жақсының түбі тұқымынан қиылар, бидің түбі сұйылар, еліңнің берекесі сөйтіп тиылар» (Ж.Омари).

Алғашқы мәтінде автор Абылайдың түсін Кенесарыға цитация жасатуы бекер емес, кейіпкерін, оның өскен ортасын таразылап, болашағын болжап бағалауда автор-субъектінің эксплицитті бағалауы пен субъектінің имплицитті пікірі бірін-бірі толықтырып, коммуникацияға түсушілерді сипаттауға, мәтіннің концептуалды ақпарын түзуге, оқырманға мәтінді интерпретациялауға жәрдемдеседі. Ал екінші мәтінде түс пен оның жоруын басты кейіпкерлердің өздеріне айтқызған автордың бағалауы ашық.

Екі мәтіндегі прагматикалық бағдар да — екі түрлі, І.Есенберлин контексіндегі бағдар тек Абылай хан айналасына ғана бағытталса, кейінгі мәтінде жалпыхалықтық сипат алады. Оны вербалданған түстердің лексикалық құрылымындағы ортақ номинативтер, сол лексиканың парадигматикалық коннекторларымен берілген символдармен қатар, айырмашылықтар көрсетеді. Бұл көркем мәтіндер жазылған кезеңдегі саяси-идеологиялық жағдайларға немесе экстралингвистикалық факторларға байланысты болу керек.

Қазіргі қазақ қоғамындағы ұлтсыздық, тілсіздік, күншілдік, тез еліктеушілік, басқа ұлт өкілдеріне жалтақтаушылық, сыбайлас жемқорлық, өз ұлтына қайырымсыздық сияқты түрлі жағымсыз мәселелер публицистикада сөз болғанда Абылайдың осы түсі мен оны Бұқардың жоруы

еске түсіріледі. Алайда публицистика мен көркем коммуникацияда синкретті интертекстуалдылық әр түрлі байқалады. Публицистикада иконикалық мәтіндер (фотографиялар, шарждар, суреттер) вербалды мәтіннің қатарында, астыңғы, ортаңғы, үстіңгі жағында келіп, оның негізгі мазмұнын байытып, толықтырып, күшейтіп тұрса да, олардың ресімделуі мәтін ішіндегі мәтін форматында болмайды және олар өздерімен қатар алынған мәтіннің мазмұнын визуалды, кейде астарлы, ал енді бірде нақты түрде әр түрлі бағалауыш реңкте береді. Мұндай мәтіндерді қазақ зерттеушілері «креолды мәтіндер» деп атап, оларда берілген ақпар сатылап түсінілуі қажеттігін көрсетеді [7]. Шынында да, солай. Мәселен, «Жас Алаш» газеті 2008 жылғы 21 қазандағы санында «Ақпараттық соғыс, немесе ұлтшылдық пен ұлтсыздық хақында» мақаласын Жеңіс Кәкенұлының суретімен безендірген. Суреттің атауы жоқ, алайда оның өзі жеке тұрып-ақ, интертекстуалды, яки аллюзивті-реминисцентті, себебі Абылай ханның атақты түсі негізінде салынған. Романда Бұқар түсті ханның тікелей өз ұрпағына қатысты жорығанмен, кейінгі тарихшылар, публицистер оны қазақ халқының тағдырына трансполяция жасап жүргенін ескерсек, осы ақпарлардың бәрі мақаланы түсініп, интерпретациялауды біртіндеп жүзеге асыруға ықпал етеді. Мақала ақпары астарлы түрде, синкретті түзіледі.

Бұл көркем және медиадискурсқа түсушілер қажеттілік пайда болғанда өздерінің семантикалық жадынан өздері үшін аса маңызды, айрықша мәнді, әсерлі, бейнелі мәтін таңбасын тауып, қолдана алатынын дәлелдейді.

Халықтың қазіргі болмысы мен ділі жөнінде жиі және өткір жазатын ақындардың бірі — Серік Ақсұңқарұлы. Ұлттық элитарлық тілдік тұлға ретінде оның құндылықтар жүйесінде ұлттық мәдени таным, ұлттық менталитет, ұлттық психология-болмыс басты орында, сондықтан халқымыздың қазіргі жай-күйі оны бейжай қалдырмайды. Осы орайда қаламгердің өлеңдерінде Абылайдың түсіне сілтеме мақсатына сай, ұлттық ділді бағалау, өзінің субъективті ойын қоғамдағы объективті жағдайлармен байланыстыру, пікірін қорыту, дәлелдеу үшін қолданылған:

*Саңқ етті де көкті аударып зор үні,
Абылайдың түсін солар жорыды,
Күңіреніп өткен арыстарымның
Үңірейіп тұрады әлі орыны («Тас кітабы»).*

*Күлтегіннің күлге сіңген мұң-зары,
Менікі екен бұл күні.
Бізді ылғи әзәзілдер торыды,
Ес жи!
Ердің естіліп тұр зор үні.
Абайымның сөзін бірақ кім ұғып,
Абылайдың түсін қай ұл жорыды... («Тас кітабы»).*

С.Ақсұңқарұлының «Қазақтың ұйқысы туралы балладасы» да аллюзия, реминисценцияға құрылған. Бұл шығармадағы мәтінаралық байланыстар арқылы М.Дулатовтың «Оян, қазағын», қазақ даласындағы түрлі әлеуметтік-экономикалық жағдайларды еске түсірген оқырман ақынның ұлтымыздың қазіргі хал-ахуалын сипаттауынан Абылай түсіне де сілтеме табады, бірақ мұндағы интертекст лексикалық деңгейде, яғни, түстегі құрт сөзі:

*Заманмен жұрт бір құбылды,
Тәңірі құйсын саған нұр:
Тірілтетін құрт-қыбырды
Құдай керек заман бұл... («Дұға»).*

Қаламгер өз мәтнінде бұл сөздің парадигматикалық, синтагматикалық байланыстарында эмоционалды-экспрессивтілікті одан әрі күшейткен:

*Жермен бірге Күнді айналған тасқында,
Мекені — Алаш, мен де шерлі ыас тұлға,
Неше түрлі құрт-құмырсқа жүреді –
Аяғымның астында (Асан Қайғы...).*

*Қой, боздама, біздің буын қаралы,
Басқа ұрпақты боздатар бар сұм әлі.
Мағжанның мәйітін жеп семірген
құртты көрдім!*

*Айдаһардай — араны...
Көре-көре тағдырымның талқысын,
өмірімді бере алмадым халық үшін:
сыбыр-сыбыр қыртқа бердім жартысын,
қыбыр-жыбыр құртқа бердім жартысын
(«Автопортрет — Төртінші жыр»).*

Жалпы, С.Ақсұңқарұлы өз шығармашылығында мәтінаралық байланыстардың танымдық-прагматикалық әлеуетін өте көп әрі орынды қолданатыны бұрын да айтылған [8]. Соның тағы бір дәлелі — ұлтының бойындағы барлық кемшіліктің, опасыздықтың, жағымпаздықтың, жауапсыздықтың, рухани мешеуліктің жиынтық атауы ретінде көрінетін прецедентті есім — *Елтай*:

*Тағдыр мені тулақ қылып иледі,
Тырнағым неге тықты инені?
Шетсіз шексіз жерім бар ед — мола боп,
Елім бар ед — оны да **Елтай** биледі...
(«Мағжанның монологы»).*
*Маздап тұрған нұрын сақта көзінің,
сақтай гөрші қорғасындай төзімін.
Ермақтардың етігінен сақтай гөр,
Елтайынан, сақта және өзінің... («Дұға»).*

Жоғарыда аталған балладада бұл прецедентті есім вербалды құрылымдағы лексиканың семантикасын жоққа шығарып, контраст туғызады, яғни ақынның субъективті көзқарасын білдіріп, мәтін модальділігін түзуге мүмкіндік берген:

*«Мағжандарың маған да оңша
ұнаған жоқ»...
Күлкілі!
Елтайларың аман болса
ел боларсың бір күні!*

Қалай болғанда да тілдік тұлға өзіне қажетті сөзқолданысты, мәтін фрагментін өзі өмір сүріп отырған лингвомәдени қауымдастықтың кез келген мүшесіне әр қилы дәрежеде таныс прецеденттілік феномендерінен алады, сондықтан интертекстердің когнитивтік-прагматикалық әлеуеті қашан да жоғары болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Смирнов И.П. Порождение интертекста. — Вена, 1985. — С. 126.
- 2 Байтұрсынов А. Әдебиет таңытқыш // Ақ жол. — Алматы: Жалын, 1991. — 349-б.
- 3 Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? — М.: Агар, 1998 — С. 46.
- 4 Выготский Л.С. Психология искусства. — М.: Искусство, 1986. — С. 9.
- 5 Денисова Г.В. В мире интертекста: язык, память, перевод. — М.: Азбуковник, 2003. — 298 с.
- 6 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: Филол. ғыл. д-ры. ... дис. — Алматы, 2007. — 15-б.
- 7 Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиамәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде). — Алматы: Экономика, 2007. — 65-б.
- 8 Әділова А.С. Тілдік тұлға және интертекстуалдылық // ПМУ хабаршысы. — 2006. — № 1. — 7-б.

А.С.Әділова

Когнитивно-прагматический потенциал интертекстуальных связей

В статье рассматриваются проблемы интертекстуальной структуры когнитивного уровня языковой личности, которую составляют устойчивое интертекстуальное ядро, динамический интертекстуальный пласт и интертекстуальная периферия, а также ее прагматический потенциал.

The article «Cognitive-pragmatic potential of the intertextual relations» deals with problems of the intertextual structure of the cognitive level of a language speaker, which contains stable intertextual nucleus, dynamic intertextual stratum and intertextual periphery as well as its pragmatic potential.